

УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2024.2.12>**Тетяна ЛАВРІН**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

Tatyana LAVRIN

PhD (History), Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6171-2261>**ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО
ЯК ОСОБИСТОСТІ, НАУКОВЦЯ І СУСПІЛЬНОГО ДІЯЧА**

Анотація. *Мета статті* – показати дитячі та шкільні роки Агатангела Кримського, навчання у протогімназії в Острогу, у Другій київській гімназії, в Колегії Павла Галагана у Києві; простежити вплив родинного середовища, освітніх закладів і фахівці, що працювали там й залишили слід на світогляді А. Кримського, поїздки у Сирію та Ліван. **Методологічну основу** роботи складають принципи об'єктивності й історизму та загальнонаукові, спеціально-історичні методи дослідження. **Наукова новизна** полягає у залученні до наукового обігу нових джерел і спеціальної літератури, що дозволяє комплексно дослідити процес формування та становлення А. Кримського як особистості, науковця і суспільного діяча. Вивчення проблеми дало змогу популяризувати ім'я ученого серед науковців й громадськості. Отриманий результат формує новий погляд на наукову та суспільну діяльність А. Кримського. **Висновки.** Агатангел Кримський народився і виховувався серед українських впливів. Уже у цей період в юнака формується любов до України та бажання творити задля збагачення її культури. Красива місцевість, українські освітні заклади та фахівці своєї справи, що працювали там, залишили слід на світогляді молодого хлопця. Саме вони згодом не дозволять русифікуватися А. Кримському в довгий період його життя за кордоном. Зв'язки, що налагодив молодий історик у цей час будуть мати продовження в старшому віці й дозволять йому бути частиною української справи, працювати задля її блага. Вони змусять його повертатись на Україну і трудитися на ниві її науки. Особливий вплив на становлення сходовознавця справила поїздка у Сирію та Ліван.

Ключові слова: Агатангел Кримський, історик, сходовознавець, Україна, учений.

**FORMATION AND ESTABLISHMENT AGATHANGEL KRYMSKYI AS A PERSONALITY,
SCIENTIST AND SOCIAL WORKER**

Abstract. *The purpose of the article is to show the childhood and school years of Agathangel Krymskyi, his studies at the protogymnasium in Ostroh, at the Second Kyiv Gymnasium, at the Pavlo Galahan College in Kyiv; to trace the influence of the family environment, educational institutions and specialists who worked there and left a mark on A. Krymsky's worldview, trips to Syria and Lebanon. The methodological basis of the work consists of the principles of objectivity and historicism and general scientific, special historical research methods. The scientific novelty consists in the inclusion of new sources and special literature in the scientific circulation, which allows for a comprehensive study of the process of formation and development of A. Krymskyi as an individual, scientist and public figure. The study of the problem made it possible to popularize the scientist's name among scientists and the public. The result formed a new view of A. Krymsky's scientific and social activities. Conclusions.* Agathangel Krymskyi was born and raised among Ukrainian influences. Already in this period, the love for Ukraine and the desire to create for the enrichment of its culture are formed in the young man. The beautiful area, Ukrainian educational institutions and specialists in their field who worked there left a mark on the worldview of the young man. It was they who would later not allow A. Krymsky to russify during the long period of his life abroad. The connections established by the young historian at this time will continue in his old age and will allow him to be a part of the Ukrainian cause, to work for its good.

They will force him to return to Ukraine and work in the field of its science. A trip to Syria and Lebanon had a special impact on the formation of an orientalist.

Key words: *Agatangel Krymskyi, historian, orientalist, Ukraine, scientist.*

Поставка проблеми. Формування та становлення Агатангела Кримського як особистості, науковця і суспільного діяча умовно можна поділити на декілька періодів. Перший – дитинство та юність: час, коли набуваються перші уміння і навички, які згодом переростають в професійну наукову діяльність. Другий – московський період: навчання у вищих навчальних закладах імперії, набуття авторитету й ролі в наукових колах, наступна викладацька діяльність і епохальні подорожі на Схід. Третій період – повернення на Україну, створення Української академії наук у Києві, робота над українською наукою.

Мета статті – показати дитячі та шкільні роки Агатангела Кримського, навчання у протогімназії в Острогу, у Другій київській гімназії, в Колегії Павла Галагана у Києві; простежити вплив родинного середовища, освітніх закладів і фахівці, що працювали там й залишили слід на світогляді А. Кримського, поїздки у Сирію та Ліван.

Аналіз останніх досліджень. Огляд історіографії даної проблеми дає підстави для висновку, що вона наразі малодосліджена. У статті використано наукові розвідки Т. Маленької [1], Л. Матвєєвої [2], О. Василюк [3; 4]. Джерельну базу дослідження становлять матеріали фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

Виклад основного матеріалу. Агатангел Юхимович Кримський народився 15 січня 1871 р. в м. Володимир-Волинський (Волинська губернія). Його батько був поштовим чиновником і водночас викладав географію у місцевому повітовому училищі. Завдяки географічному хисту голови сімейства, який отримує премію за кращий підручник із географії, сім'я має змогу переїхати в Київську губернію, повітове місто Звенигородка. Це сучасні Черкаси. Там родина будує будинок на невеличкій земельній ділянці. Потім А. Кримський ще не раз буде повертатись до місця, де ріс й у сльозах згадувати дитинство.

Ця місцевість однозначно справляла значне враження на юного хлопця. Варто згадати, що Кирилівка, село в якому проживала родина Т. Шевченка, входило до Звенигородщини. Майбутній вчений особисто записував спогади про великого поета [5]. Незабутні враження справили і давні мури Острога, де Агатангел навчався в гімназії. Середню освіту здобував у Києві. Навчався в другій гімназії Крамера, а також у гімназії Павла Галагана. Якраз там почались дружні стосунки з видатними діячами української культури, серед яких – П. Житецький, М. Лисенко, Леся Українка, І. Франко й ін. [6, с. 63–64].

Такі незначні моменти, як наявність у родини кількох книг на східних мовах і арабських документів, що залишилися у спадок від прашура – кримського мулли, який втік через переслідування бахчисарайського хана до Литви, сприяли зацікавленістю Сходом майбутнього вченого-орієнталіста. Втеча кримського мулли через тривожні події кінця XVII ст. посприяла народженню видатного науковця Агатангела Кримського в Україні. Втрата турками Азова 1696 р. змусила його залишити неспокійну столицю Бахчисарай та податися до Литви. Там, у Мстиславі, що сучасний Могильов у Білорусії, він став християнином і створив нову сім'ю. З того роду й пішов рід Кримських [7, с. 103–104].

Юхим Кримський, зацікавившись можливістю працювати на Волині, переїжджає з Білорусії у Володимир-Волинський. З ним їде також дружина – Аделаїда Матвіївна Сидорович, яка була литовкою польського походження. Як ми бачимо, походження майбутнього вченого було досить цікавим. Вже в три з половиною роки хлопець читає, а у п'ять років навчається в Звенигородському училищі. Там він здобував освіту протягом 1876–1881 рр. У цей час Агатангел дуже багато читає, добре, що в його батька була досить велика бібліотека. У своїх листах він інколи згадує про цей час, наприклад, коли пише Б. Грінченку. Розповідає, що вже

до 12 років зовсім зіпсував зір і відстає фізично від ровесників, через це вони «його хилого не поважають».

На цей час Агатангел Кримський вже знає польську, французьку, англійську та німецьку мови, тому що читає літературу в оригіналі. У протогімназії м. Острога він також має доступ до бібліотеки. Там Агатангел починає навчання в 1881 р. Десятирічний хлопець відвідує книгозборища для дорослих і читає різними мовами [6, с. 64]. Юнак був талановитим учнем, тому його в 1884 р. переводять до четвертого класу гімназії Кромера, що знаходилася у Києві.

Наступний етап становлення А. Кримського пов'язаний з навчанням у Колегії Павла Галагана. Там він здобуває статус стипендіата й вивчає ще декілька мов, турецьку, італійську та грецьку. Період навчання триває з 1885 р. до 1889 р. В навчальному закладі відбувається становлення свідомості майбутнього науковця та розуміння ним своєї національної приналежності [8, с. 15]. Про час навчання А. Кримський звично описував у своїх листах. Він був щасливим в тому середовищі, позаяк у колегію приймалися лише найкращі вступники, була конкурсна основа. Надважливим був вплив Павла Житецького на молодого Агатангела: «Людина, що її вплив я і досі на собі відчуваю ...» [9, с. 7].

Колегія була оповита українським духом, але існували й деякі недоліки. Агатангел Кримський згадує про відношення до таких як він, бідних учнів, які навчалися за рахунок стипендій відносно багатих, дітей заможних родин. Існували два табори, які по суті ненавиділи один одного, доходило до сутичок, підкупів: «Зброя – їх пиха, висока гадка про своє дворянство, князівство чи гроші, та ще й, звичайно, фізична сила, котрою вони ... дуже добре користуються» [10, с. 378]. Молодий науковець, депресивний по натурі, болісно переживав ці моменти, хоча і виділявся відносним авторитетом серед інших стипендіатів, його кривдили менше за інших. «Який-небудь слабисенький натяк на адресу плебса мене болісно зачіпав, сіяв у мене насіння ненависті, злоби та гіркоти. І ми вели боротьбу» [2, с. 9].

У колегії хлопець й далі багато читає. Надзвичайно великий вплив на формування молодого вченого, його поглядів, життєвих і світоглядних позицій, усвідомлення українськості дав М. Драгоманов. Пізніше він буде неодноразово вести дискусії з цим ученим, проте завжди визнаватиме значення його ідей для формування власних: «Я зрозумів, що я мушу бути українофілом – і це я зрозумів цілком свідомо ... І от я жадібно ухопився за українство». Молодий А. Кримський часто отримував завдання від своїх натхненників, учителів. Потрібно було писати праці, для яких необхідно було читати роботи В. Антоновича та М. Драгоманова, наприклад «Історичні пісні» і він зачитувався ними, перечитував їх. По-іншому розуміючи тепер місце та значення українофільства [11, с. 5].

У листах до Б. Грінченка А. Кримський розповідає, що був українофілом ще до навчання в колегії. Іноді з'являвся на місцеві вистави у Звенигородці повністю в сільському вбранні, подертому, нечистому, найгіршому. Хотів показати себе перед тамтешньою сільською аристократією, що поважає українське більше ніж російське. Показував, що поважає все мужицьке, сільське, особливо українську мову. Хизувався своїм сільським походженням і життям поміж українських селян [12, с. 18].

А. Кримський щиро вболівав за українську націю та розумів, що найважливішою її складовою є мова. Багато читав українських книжок, найбільше звертав увагу на етнографічні матеріали, читав філологічні праці. Він розумів, що Україна має брак україномовних творів, через те взявся за перекладацьку діяльність, сам писав твори, хоча й критично до них ставився. Знав він також і про український П'ємонт – Галичину, тому часто звертав на неї свій погляд, знайомився з її діячами. Врешті навіть почав цікавитись політикою. Отже, коло інтересів Агатангела Юхимовича в юнацький період було дуже широким.

Юний історик часто говорив і писав про національне українське питання, бо дуже воно його цікавило. Спочатку в майбутнього науковця викликає інтерес лише практична його

сторона, на основі чого у нього виробились стійкі власні переконання, після чого він почав читати праці про націю, які відображали його погляди. Завершивши навчання в Лазаревському інституті східних мов у Москві, молодий талант залишили на кафедрі арабської філології. Агатангел Кримський закінчує також історико-філологічний факультет Московського університету [13, с. 49].

Будучи на чужині він ніколи не забуває Україну. Молодий вчений стає членом нелегального гуртка «Українська громадка», до якого входили студенти з України. Агатангела Юхимовича мав дружні відносини з І. Франком і М. Павликом. Вони видавали його власні праці та роботи, що він перекладав зі східних мов [3, с. 19]. Завдяки А. Кримському були перекладені на українську мову Омар Хайям, Гафіз, Джамі, Фірдоусі. Після закінчення Лазаревського інституту в Москві А. Кримський мав кілька варіантів подальшого розвитку власної кар'єри. Йому запропонували перейти до Санкт-Петербургу, це був суто науковий центр, який відрізнявся від Москви, що творила майбутніх політиків і дипломатів, крім того потрібно було відректись від україністичних інтересів. Цього робити Агатангел Юхимович не захотів [14, арк. 19].

1894 р. надійшла пропозиція зі Західної України очолити Львівську кафедру, вона була обумовлена здобутками А. Кримського в дискусіях з О. Соболевським, російським філологом, який наголошував на російському походженні киян. Усе вирішила стипендія від Московського інституту, яка оплачувала можливість річного перебування у країнах Сходу, а також рік в одному з університетів Західної Європи. Перше було фактично заповітною мрією затребуваного науковця [1, с. 12].

А. Кримський відмовив українським науковцям, що було для нього болюче і важке рішення, він боявся осуду, про що писав П. Житецькому: «Якби ще й Ви мене осудили, то я і б почував себе найнещаснішою людиною на землі ... Мені про кар'єру байдуже. Коли я люблю Схід, то чи ж я тому винен?» [15, с. 274].

Вчений так і не поїхав в Європу, він використав цей рік, як ще один на Сході. З 2 листопада 1896 р. по 14 травня 1898 р. Агатангел Юхимович перебуває у сирійській столиці – Бейруті, а з 3 липня 1897 р. по 18 жовтня 1897 р. – проживає у Шуейрі (Ліван). На Сході молодий вчений живе між простими арабами, вивчає їхні звичаї, традиції та живу мову. В цей час пише дуже багато листів до своїх рідних і друзів, де описує все, що бачить й помічає навколо. Загалом за цей період ним було надіслано близько 200 листів в Україну та Росію [4, с. 57–58]. Мандрівка у Ліван і Сирію залишила важливі враження в житті науковця. Вона вплинула на всю його подальшу діяльність та сприяла творчому й науковому становленню. Як і завжди, у науковому відрядженні на мусульманський Схід А. Кримський працює активно. Придбаває стародавні видання, вивчає рукописи. І вважає, що раніше виданий у «Восточных древностях» свій «Очерк развития суфизма» написав би по-іншому. Досліджує іслам. Готує низку статей на сходознавчу тематику в «Энциклопедический словарь» Брокгауза – Єфрона. А в арабському журналі «аль-Машрик» прослідковує «відмінності між арабськими наріччями», не забуваючи й української мови ... [16, с. 39–40].

Повернувшись у Москву А. Кримський був змушений працювати над захистом дисертації, робота над якою йшла без значного ентузіазму. Досить часто вчений відволікається на інші заняття, зокрема славістику. Науковим керівником А. Кримського був барон фон Розен. Тим часом в університеті відбулася зміна. На місце покійного Г. Кананова прийшов Всеволод Міллер. А. Кримський говорив про нього, як про поганого керівника, але несподівано він стає наставником для нього. Від того часу дуже міцна дружба зав'язалась із родиною Міллерів, вони прийняли його як свого. Саме ця сім'я стане прототипом родини Шмідта в, по суті автобіографічному, романі А. Кримського «Андрій Лаговський». Його автобіографічність сам літератор відкидав [17].

Кар'єра вченого рухалася уперед: 1901 р. – професор арабської філології, 1903 р. – професор історії мусульманського Сходу. На цей час дисертація була незакінчена. Агатангел Юхимович своє небажання її писати виправдовує безглуздими причинами: «Правду сказати, я б зі задоволенням її розтягнув ще років на два, щоб між тим зайнятися більш цікавими працями ...» – пише він В. Міллеру [18, арк. 14]. Хоч А. Кримський є автором уже багатьох робіт, він постійно кидається від однієї теми до іншої і, як мала дитина, тішиться позитивними рецензіями власних праць. То це історія арабів, то англійська література, потім семітські мови.

А. Кримський хвилювався за своє здоров'я, вважає себе нервотиком, переживає часті депресії: «З огляду на те, що моє здоров'я сильно підточене та ледве дасть мені прожити дуже довго, я думаю, що корисніше є видавати, поки я живий, всякі підсумовуючі загальні огляди, ніж закінчувати дисертацію ...» [1, с. 11–14]. Агатангел Юхимович, крім української національності, не цурався і свого білоруського й особливо кримського походження. Він постійно стежив за працями кримсько-татарських науковців, особливо з 1889 р., коли поступив на навчання до Москви. Наприклад, часто згадує зі симпатією кримчанина Ісмаїла Гаспринського. У нього було багато друзів із Криму, також мав учнів із кримських татар.

Висновки. Отже, формування та становлення А. Кримського як особистості, науковця і суспільного діяча відбувалось спочатку в родинному середовищі у мальовничій українській місцевості, особливу роль відіграв батько та сімейна бібліотека, що містила твори на різних мовах. Тому він рано навчився читати і дуже швидко вивчив свої перші мови. Важливим етапом становлення особистості А. Кримського стало навчання в колегії Павла Галагана, де під впливом відомих учителів йому прив'язується любов до України, її науки та культури. З цього часу і на все життя юнак стає українцем за вибором.

Загалом формування А. Кримського як науковця й особистості відбувалось у межах трьох періодів. Вони пов'язані з місцем його наукової діяльності та проживання (Острог і Київ, Москва і Сирія, знову Київ). Спочатку було навчання в училищі Звенигородки, три роки у протогімназії Острога, чотири в київській Колегії П. Галагана. Новим етапом став переїзд за сходазнавчим покликанням у Москву і навчання в Лазаревському інституті східних мов та у Московському державному університеті на історико-філологічному факультеті. Ключовим для формування його світогляду стала подорож на Схід: в Сирію та Ліван.

Література

1. Маленька Т. Агатангел Кримський: портрет на тлі епох. *Слово і час*. 2001. № 1. С. 11–14.
2. Матвеева Л. З біографії А. Кримського (1918–1941 рр.). *Східний світ*. 1996 (1999). № 2(8). С. 8–21.
3. Василюк О. Д. Дотики Івана Франка та Агатангела Кримського в царині орієнталістики. *Сходознавство*. 2006. № 33-34. С. 14–23.
4. Василюк О. Д. Студії Агатангела Кримського в Бейруті (1896–1898). *Сходознавство*. 2007. № 37. С. 51–59.
5. Кримський А. Ю. Автобіографія. 1938 р. Автограф-чернетка. ІР НБУВ. Спр. 22404.
6. Кримський М. Слово про рідну людину. *Східний світ*. 1993. № 1. С. 63–64.
7. Пріцак О. Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження. *Україна. Наука і культура*. 1991. Вип. 25. С. 103–120.
8. Полонська-Василенко Н. До біографії акад. А. Кримського. *Наша культура* (Вінніпег), 1953. № 7. С. 15–25.
9. Матвеева Л.В., Василюк О.Д. Передмова/ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського Т. І (1890–1941 рр.). Київ, 2005. С. 7–32.
10. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. І. Київ, 2005. 500 с.
11. Циганкова Е.Г., Василюк О.Д., Кочубей Ю.М. Передмова / Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. Київ, 2006. С. 3–9.

12. Веркалець М. Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з Б. Грінченком. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 5. С. 17–23.
13. Бейліс В. Сторінки із спадщини вченого та поета. *Східний світ*. 1993. № 1. С. 48–49.
14. Левченко М.З. «Академік А.Ю. Кримський». Стаття про життя, наукову та громадську діяльність. Автограф, машинопис. Кін. 20-х рр. XX ст. ІР НБУВ. Ф. І. спр. 22473. 19 арк.
15. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. II. Київ, 2005. 360 с.
16. Василюк О.Д. Агатангел Кримський та «Энциклопедический словарь» Брокгауза-Єфрона. *Сходознавство*. 2003. № 21–22. С. 37–44.
17. Кримський А.Ю. Андрій Лаговський. Повість. Ч. I. Не порозуміються. Ч. II. Туапсе. Львів, 1905. 252 с.
18. Листування А.Ю. Кримського. ІР НБУВ. Ф. 1. спр. 22771, 26199. Ф. 3. спр. 37880, арк. 14.

References

1. Malenka, T. (2001). Ahatanhel Krymskyi: portret na tli epokh [Agathangel Krymskyi: a portrait against the backdrop of eras]. *Slovo i chas*. № 1, S. 11–14. [in Ukrainian]
2. Matvieieva, L. (1996 (1999)). Z biohrafii A. Krymskoho (1918–1941) [From the biography of A. Krymskyi (1918–1941)]. *Skhidnyi svit*. № 2 (8), S. 8–21. [in Ukrainian]
3. Vasyliuk O. D. (2006). Dotyky Ivana Franka ta Ahatanhela Krymskoho v tsaryni orientalistyky [Touches of Ivan Franko and Agathangel Krymskyi in the field of orientalism]. *Skhodoznavstvo*. № 33–34, S. 14–23. [in Ukrainian]
4. Vasyliuk, O. D. (2007). Studii Ahatanhela Krymskoho v Beiruti (1896–1898) [Agathangel Krymskyi studios in Beirut (1896–1898)]. *Skhodoznavstvo*. № 37, S. 51–59. [in Ukrainian]
5. Krymskyi, A. Yu. (1938). Avtobiohrafia [Autobiography]. Avtohrاف-chermetka. *IR NBUV*. F. I. spr. 22404. [in Ukrainian]
6. Krymskyi, M. (1993). Slovo pro ridnu liudynu [A word about a loved one]. *Skhidnyi svit*. № 1, S. 63–64. [in Ukrainian]
7. Pritsak, O. (1991). Pro Ahatanhela Krymskoho u 120-ti rokovyny narodzhennia [About Agathangel Krymskyi on the 120th anniversary of his birth]. *Ukraina. Nauka i kultura*. Vyp. 25, S. 103–120. [in Ukrainian]
8. Polonska-Vasylenko, N. (1953). Do biohrafii akad. A. Krymskoho [To the biography of academician A. Krymskyi]. *Nasha kultura* (Vinnipeh). № 7, S. 15–25. [in Ukrainian]
9. Matvieieva, L. V., & Vasyliuk, O. D. (2005). Peredmova [Preface]. Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho T. I (1890–1941 rr.). Kyiv, S. 7–32. [in Ukrainian]
10. Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941 pp.). (2005). [Epistolary heritage of Agathangel Krymskyi (1890–1941)]. T. I. Kyiv. 500 s. [in Ukrainian]
11. Tsyhankova, E. H., Vasyliuk O. D., & Kochubei Yu. M. (2006). Peredmova [Preface]. Ahatanhel Krymskyi. Narysy zhyttia i tvorchosti. Kyiv. S. 3–9. [in Ukrainian]
12. Verkalets, M. (1989). Suspilno-literaturni vzaiemyny A. Krymskoho z B. Hrinchenkom [A. Krymskyi's social and literary relations with B. Grinchenko]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 5, S. 17–23. [in Ukrainian]
13. Beilis, V. (1993). Storinky iz spadshchyny vchenoho ta poeta [Pages from the legacy of a scientist and poet]. *Skhidnyi svit*. № 1. S. 48–49. [in Ukrainian]
14. Levchenko, M. Z. «Akademik A. Yu. Krymskyi» [«Academician A. Yu. Krymskyi»]. Stattia pro zhyttia, naukovu ta hromadsku diialnist. Avtohrاف, mashynopys. Kin. 20-kh rr. XX st. *IR NBUV*. F. I. spr. 22473. 19 ark. [in Ukrainian]
15. Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890–1941 pp.). (2005). [The epistolary legacy of Agatangel Krymskyi (1890–1941)]. T. II. Kyiv. 360 s. [in Ukrainian]
16. Vasyliuk, O. D. (2003). Ahatanhel Krymskyi ta «Entsyklopedycheskyi slovar» Brokhauza-Yefrona [Agatangel Krymskyi and Brockhaus-Efron's «Encyclopedic Dictionary»]. *Skhodoznavstvo*. № 21–22, S. 37–44. [in Ukrainian]
17. Krymskyi, A. Yu. (1905). Andrii Lahovskyi [Andriy Lagovskyi]. Povist. Ch. I. Ne porozumiiutsia. Ch. II. Tuapse. Lviv. 252 s. [in Ukrainian]
18. Lystuvannia, A. Yu. Krymskoho [Correspondence of A. Yu. Krymskyi]. *IR NBUV*. F. 1. Spr. 22771, 26199. F. 3. Spr. 37880. Ark. 14. [in Ukrainian]